

# نظامی

(شاعر داستان سرا)

تألیف

دکتر علی اکبر شهابی

انتشارات شفیعی

۱۴۰۴

|                         |                                                          |
|-------------------------|----------------------------------------------------------|
| سرشناسه                 | شهابی، علی اکبر، ۱۲۸۷ - ۱۳۶۷.                            |
| عنوان و نام پدیدآور     | نظامی (شاعر داستانسر) / تالیف علی اکبر شهابی.            |
| مشخصات نشر              | تهران: انتشارات شفیعی، ۱۴۰۳.                             |
| مشخصات ظاهری            | ۳۷۳ ص. ۲۱/۵×۱۴/۵ س.م.                                    |
| شابک                    | 978-622-5926-35-6                                        |
| وضعیت فهرست نویسی       | فیا                                                      |
| موضوع                   | نظامی، الیاس بن یوسف، ۴۵۳۰ - ۹۶۱۴ ق.                     |
| موضوع                   | Nizami Ganjavi                                           |
| موضوع                   | نظامی، الیاس بن یوسف، ۴۵۳۰ - ۹۶۱۴ ق. -- سرگذشتنامه       |
| موضوع                   | Nezami, Elias - ibn yusuf-- Biography                    |
| موضوع                   | نظامی، الیاس بن یوسف، ۴۵۳۰ - ۹۶۱۴ ق. -- نقد و تفسیر      |
| موضوع                   | Nezami, Elias - ibn yusuf-- Criticism and interpretation |
| موضوع                   | شعر فارسی -- قرن ۶ ق. -- تاریخ و نقد                     |
| موضوع                   | Persian poetry -- 12th century -- History and criticism  |
| رده بندی کنگره          | ۵۱۳۵ PIR                                                 |
| رده بندی دیویی          | ۱/۲۳۳۸                                                   |
| شماره کتابشناسی ملی     | ۹۹۹۵۳۳۹                                                  |
| اطلاعات رکورد کتابشناسی | فیا                                                      |

## نظامی

(شاعر داستانسر)

تألیف: دکتر علی اکبر شهابی

نویت چاپ: اول، ۱۴۰۴

چاپ: نقشینه

شمارگان: ۱۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۵۹۲۶-۳۵-۶

حق چاپ و نشر برای انتشارات شفیعی محفوظ است.

انتشارات شفیعی: تهران، میدان انقلاب، خیابان منیری جاوید، ساختمان اردیبهشت،

شماره ۶۵، طبقه همکف، تلفن: ۶۶۴۹۴۶۵۴

## فهرست مطالب

|    |       |                                                                     |
|----|-------|---------------------------------------------------------------------|
| ۹  | ..... | مقدمه                                                               |
| ۱۷ | ..... | بخش یکم: زندگانی نظامی                                              |
| ۱۷ | ..... | آوازه نظامی در کشورهای غربی و گفته‌های خاورشناسان                   |
| ۱۸ | ..... | چرا آثار نظامی دیرتر به زبان‌های اروپایی ترجمه شده است؟             |
| ۲۰ | ..... | آغاز ترجمه و انتشار آثار نظامی به زبان‌های اروپایی                  |
| ۲۵ | ..... | آوازه نظامی در کشورهای فارسی‌زبان                                   |
| ۲۹ | ..... | نام و مولد                                                          |
| ۳۰ | ..... | محل تولد                                                            |
| ۳۴ | ..... | سال تولد                                                            |
| ۳۵ | ..... | خاندان و زن و فرزند                                                 |
| ۳۶ | ..... | پسر نظامی                                                           |
| ۳۷ | ..... | همسران نظامی                                                        |
| ۴۱ | ..... | پرورش ادبی و نبوغ شعری و آزادگی نظامی                               |
| ۴۴ | ..... | مقام علمی و ادبی و وسعت معلومات و اطلاعات که نظامی                  |
| ۵۰ | ..... | آشنایی نظامی به کتب و مآخذ یهودی و نصرانی و زبان‌های یونانی و پهلوی |
| ۵۴ | ..... | اخلاق و دینداری نظامی و معتقدات عرفانی و مذهبی او                   |
| ۶۰ | ..... | مذهب نظامی                                                          |
| ۶۶ | ..... | شعرایی که در داستانسرایی از نظامی پیروی کرده‌اند                    |
| ۶۷ | ..... | امیر خسرو دهلوی                                                     |
| ۷۲ | ..... | خواجوی کرمانی (۹۸۹-۷۵۳ هجری)                                        |
| ۷۳ | ..... | مولانا جامی (۸۱۷-۸۹۸ هجری)                                          |
| ۷۵ | ..... | مکتبی شیرازی (وفات ۹۰۰ هجری)                                        |
| ۷۶ | ..... | هلالی جغتایی (وفات ۹۳۹)                                             |
| ۷۶ | ..... | مولانا وحشی کرمانی (وفات ۹۹۱)                                       |
| ۷۷ | ..... | مولانا کاتبی ترشیزی                                                 |

|                                                                               |     |
|-------------------------------------------------------------------------------|-----|
| مولانا فیضی دکنی (۹۵۴-۱۰۰۴ هجری).....                                         | ۷۷  |
| مولانا هاشمی کرمانی.....                                                      | ۷۸  |
| مولانا نویدی شیرازی.....                                                      | ۷۹  |
| مقام شاعری نظامی و مقایسه شعرای نامی دیگر.....                                | ۸۴  |
| جامعیت.....                                                                   | ۸۵  |
| تقدم.....                                                                     | ۸۵  |
| نیروی سخن.....                                                                | ۸۵  |
| قوت تخیل.....                                                                 | ۸۶  |
| استعارات و تشبیهات.....                                                       | ۸۶  |
| مقایسه شعر فردوسی و نظامی.....                                                | ۸۸  |
| مقایسه نظامی با شعرای بزرگ دیگر.....                                          | ۹۰  |
| نظامی و فردوسی.....                                                           | ۹۴  |
| اینک اشعار حکیم فردوسی.....                                                   | ۹۶  |
| حکیم نظامی فرماید.....                                                        | ۹۸  |
| وفات نظامی.....                                                               | ۱۰۲ |
| <b>بخش دوم: آثار نظامی</b> .....                                              | ۱۰۷ |
| مثنوی‌های پنجگانه.....                                                        | ۱۰۷ |
| ترتیب تقدم و تأخر هر یک از مثنویها.....                                       | ۱۰۸ |
| <b>فصل اول: مخزن الاسرار</b> .....                                            | ۱۱۱ |
| تاریخ شروع و ختم مخزن الاسرار.....                                            | ۱۱۳ |
| موضوع و مطالب مخزن الاسرار و تعداد ابیات.....                                 | ۱۱۵ |
| قدیمترین نسخه خطی مخزن الاسرار.....                                           | ۱۲۲ |
| الف - افکار و معانی.....                                                      | ۱۲۳ |
| ب - تراکیب مخصوص و تشبیه و استعارات بدیع و ایجاز بلیغ.....                    | ۱۳۶ |
| یکی از اشعار مشکل و تفسیر آن.....                                             | ۱۳۹ |
| ج- امثال جاری با اشعاری که در حکم امثال است.....                              | ۱۴۳ |
| د- الفاظ مفرد و برخی از لغات که نظامی استعمال کرده و اکنون متروک شده است..... | ۱۴۵ |
| مقایسه مخزن الاسرار نظامی و حدیقه الحقیقه سنائی.....                          | ۱۴۹ |
| <b>فصل دوم خسرو و شیرین</b> .....                                             | ۱۵۳ |
| سال تألیف.....                                                                | ۱۵۳ |
| سبب نظم کتاب و تقدیم به شاهان وقت.....                                        | ۱۵۶ |

- عشق محرک اصلی نظم داستان بوده است ..... ۱۵۷
- نام پادشاهان ممدوح نظامی ..... ۱۵۹
- مرگ اتابک ایلدگز و خواستن قزلارسلان نظامی را به دربار خود ..... ۱۶۳
- اصل داستان خسرو و شیرین و اهمیت آن از نظر ادبی ..... ۱۶۹
- اشاره بدخواهان و حسودان ..... ۱۷۲
- پهلوانان نامی داستان ..... ۱۷۴
- شیرین از فردوسی ..... ۱۷۸
- شیرین از نظر نظامی ..... ۱۸۱
- فرهاد ..... ۱۸۲
- رامشگران: باربد - نکبسا - سرگس ..... ۱۸۴
- قدیمیترین کتابی که اشعار خسرو و شیرین در آن نقل شده است ..... ۱۸۷
- چگونگی چاپ و نشر داستان خسرو و شیرین ..... ۱۸۸
- الف - افکار و معانی ..... ۱۹۱
- ب - وصف و تشبیه و استعاره و عقیده نظامی درباره شیرین و درباره عموم زنان ..... ۱۹۶
- وصف سوختن زغال ..... ۱۹۶
- نظامی و فره‌وسی در بزم و رزم ..... ۱۹۷
- شیرین نمونه یک زن کامل ..... ۱۹۸
- وصف شیرین در شب زفاف ..... ۱۹۸
- وصف جمال و اندام شیرین ..... ۱۹۸
- در خلوت نشستن خسرو و شیرین پیش از عهد زناشویی ..... ۱۹۹
- عفت و نجابت شیرین ..... ۲۰۱
- وصف پاکدامنی شیرین ..... ۲۰۱
- چگونگی عشق بازی خسرو با شیرین در شب زفاف ..... ۲۰۳
- شیرین همیشه خسرو را به کارهای خوب رهبری می‌کند و از کارهای بد باز  
میدارد ..... ۲۰۴
- نصیحت کردن شیرین خسرو را برای پذیرفتن دین مبین اسلام ..... ۲۰۵
- شیرین غیر از زیبایی دارای تمام کمالات و هنرها بوده است ..... ۲۰۶
- چوگان بازی کنیزکان شیرین در نزد خسرو ..... ۲۰۶
- چوگان بازی خسرو با شیرین ..... ۲۰۷
- وفاداری شیرین تا دم مرگ ..... ۲۰۷
- خودکشی شیرین بر روی کشته خسرو ..... ۲۰۷
- زن خوب هم پیدا میشود ..... ۲۰۸

|     |                                                                 |
|-----|-----------------------------------------------------------------|
| ۲۰۸ | عفت و پاکدامنی خسرو در عشق شیرین                                |
| ۲۰۹ | نکوهش نظامی از ویس و رامین که عشق آنان آمیخته به شهوت و هوس است |
| ۲۱۰ | پند مہینبانو به شیرین و طعن بر ویسه                             |
| ۲۱۱ | عقیده نظامی دربارهٔ عموم زنان                                   |
| ۲۱۵ | ج - الفاظ و لغات مفرده                                          |
| ۲۱۸ | د - امثال جاری و شبیه با مثال                                   |
| ۲۲۰ | هـ - اصطلاحات موسیقی                                            |
| ۲۲۷ | فصل سوم لیلی و مجنون                                            |
| ۲۲۸ | تاریخ آغاز و انجام                                              |
| ۲۲۸ | سبب نظم این داستان                                              |
| ۲۳۱ | موضوع و چگونگی داستان لیلی و مجنون                              |
| ۲۳۳ | داستان لیلی و مجنون                                             |
| ۲۳۳ | اصل و نسب مجنون                                                 |
| ۲۳۷ | الف - افکار و معانی                                             |
| ۲۴۷ | ب - در اصطلاحات مخصوص و وصف و تشبیه لطیف                        |
| ۲۴۹ | گفتگوی مجنون با زهره                                            |
| ۲۵۰ | خطاب مجنون به مشتری                                             |
| ۲۵۰ | مناجات مجنون با خدای بیچون                                      |
| ۲۵۲ | ج - در لغات و ترکیبات مخصوص                                     |
| ۲۵۷ | د - در امثال جاری و شبه آن                                      |
| ۲۵۹ | فصل چهارم هفت گنبد                                              |
| ۲۶۰ | اهمیت داستان و موضوع آن                                         |
| ۲۶۳ | اشتباه یکی از نویسندگان معاصر                                   |
| ۲۶۵ | اعتراض غیر وارد و پاسخ آن                                       |
| ۲۶۷ | چگونگی نظم داستان                                               |
| ۲۶۸ | بنای هفت کاخ                                                    |
| ۲۷۱ | الف - افکار و معانی                                             |
| ۲۷۳ | ب - تشبیهات و استعارات و وصف و ایجاز                            |
| ۲۷۹ | ج - الفاظ مفرده و تراکیب و اصطلاحات مخصوصه                      |
| ۲۸۵ | اسامی دختران پادشاهان هفت کشور                                  |
| ۲۸۶ | د - امثال جاری و شبه امثال                                      |

|                                                            |     |
|------------------------------------------------------------|-----|
| فصل پنجم اسکندرنامه.....                                   | ۲۸۹ |
| وجه تسمیه شرفنامه و اقبالنامه.....                         | ۲۹۰ |
| کیفیت داستان و سبب نظامی نظم و موضوع آن.....               | ۲۹۱ |
| نظامی از شاعر بزرگ فردوسی یاد می کند.....                  | ۲۹۳ |
| خلاصه داستان اسکندر در یک ورق.....                         | ۲۹۶ |
| اسکندرنامه نثری.....                                       | ۲۹۸ |
| نظامی معتقد به ابتکار است و از تقلید و پیروی بیزار.....    | ۳۰۰ |
| اشاره نظامی به بلندی مقام خود در سخنوری.....               | ۳۰۱ |
| عشق محرک نظامی در سرودن بوده است.....                      | ۳۰۱ |
| مقایسه نظامی با فردوسی درباره اسکندر.....                  | ۳۰۳ |
| عقیده فردوسی درباره اسکندر و دارا.....                     | ۳۰۵ |
| الف - افکار و معانی.....                                   | ۳۰۹ |
| گفتگوی اسکندر و سقراط.....                                 | ۳۱۱ |
| رفتن اسکندر نزد سقراط.....                                 | ۳۱۱ |
| گفتگوی اسکندر با حکیم هندی.....                            | ۳۱۳ |
| خدا را چگونه می توان شناخت؟.....                           | ۳۱۳ |
| بیرون این جهان چیست؟.....                                  | ۳۱۵ |
| آفریننده چرا دو جهان آفریده و به یکی اکتفا نکرده است؟..... | ۳۱۵ |
| جان چیست؟.....                                             | ۳۱۶ |
| پرسش حکیم هندی از ماهیت خواب.....                          | ۳۱۷ |
| پاسخ اسکندر.....                                           | ۳۱۷ |
| سؤال حکیم هندی درباره چشم زخم.....                         | ۳۱۸ |
| چرا اسپند دفع چشم زخم می کند؟.....                         | ۳۱۹ |
| پاسخ اسکندر و بیان دلیل طبیعی چشم زخم.....                 | ۳۱۹ |
| دلیل اخلاقی و عرفانی.....                                  | ۳۱۹ |
| علایم چشم زخم و علت دفع آن با سپند.....                    | ۳۱۹ |
| گفتگوی اسکندر با حکمای هفتگانه.....                        | ۳۲۰ |
| گفتار ارسطو در چگونگی آفرینش و پیدایش موجودات.....         | ۳۲۱ |
| گفتار والیس درباره نخستین آفریده.....                      | ۳۲۳ |
| گفتار بلیناس.....                                          | ۳۲۳ |
| گفتار سقراط.....                                           | ۳۲۴ |
| گفتار فرفورئوس.....                                        | ۳۲۴ |

|     |                                                |
|-----|------------------------------------------------|
| ۳۲۵ | گفتار هرمس                                     |
| ۳۲۶ | گفتار افلاطون                                  |
| ۳۲۶ | گفتار اسکندر                                   |
| ۳۲۷ | گفتار نظامی درباره نخستین آفریده               |
| ۳۲۸ | از مرگ نباید ترسید، مرگ مانند خواب است         |
| ۳۲۹ | پیام اسکندر به مادر                            |
| ۳۲۹ | سخن ارسطو پیش از مرگ                           |
| ۳۳۰ | گفتار معروف سقراط هنگام مرگ                    |
| ۳۳۲ | فرهنگ‌نامه‌های سه‌گانه                         |
| ۳۳۳ | از خردنامه ارسطو                               |
| ۳۳۴ | از خردنامه افلاطون                             |
| ۳۳۵ | از خردنامه سقراط                               |
| ۳۳۸ | ب - تشبیهات و استعارات و وصف و ایجاز           |
| ۳۴۸ | ج - ترکیب و اصطلاحات مخصوص و لغات و کلمات مفرد |
| ۳۵۴ | د - امثال جاری و شبه امثال                     |
| ۳۵۶ | خاتمه دیوان قصاید و غزلیات                     |
| ۳۶۳ | فهرست اعلام                                    |
| ۳۷۱ | فهرست مآخذ                                     |

## مقدمه

در قرن ششم هجری گنجه<sup>۱</sup> به وجود یکی از بزرگان و نامداران شعرای زبان فارسی سربلند بود. این شاعر توانا و کم‌نظیر حکیم نظامی است که استاد مسلم داستانسرایی به شمار می‌رود. به یقین می‌توان ادعا کرد که در تاریخ ادب ایران تاکنون در سرودن «مثنوی داستانی» شاعری از جهت قدرت خیال و وصف مناظر و تشبیهات و استعارات لطیف و ایجاد و ابداع مضامین و معانی دقیق و احاطه بر کلمات و عبارات و تسلط بر علوم و فنون گوناگون مانند نظامی پیدا نشده است.

۱- گنجه در زمان نظامی و تا اوایل قرن ۱۹ میلادی از شهرهای آباد ایران واقع در شمال غربی و جزء ایالت آذربایجان بوده است. این شهر که در ناحیه قدیمی «اران» واقع است پس از خرابی «برده» قدیمی دیگر آذربایجان که دانشمندان زیادی بدان جا منسوبند و در خسرو شیرین نظامی نام آنجا برده شده است، جانشین آن شد و مدت‌ها مرکز امرا و شاهزادگان بود. خاندان شدادیان از ۴۲۲ تا ۴۵۹ در آن شهر پادشاهی کردند و از معاریف آنان امیر بالسوار است که نامش در قابوس‌نامه آورده شده و امیرکیکاوس بن اسکندر مؤلف قابوس‌نامه مدتی در نزد وی اقامت داشته است. شهر گنجه شهرت به آب و هوای خوب و مردم دلیر و جنگجو داشته است. این شهر در سال ۱۸۰۴ میلادی در نتیجه خیانت پاره‌یی از زمامداران داخلی و نیرنگ و سیاست مزورانه خارجی به ضمیمه چند شهر دیگر با بستن عهدنامه ننگینی از پیکر ایران جدا و جزء متصرفات روسیه شد. روس‌ها در دوره پادشاهان غاصب و جبار تزار نام الیزابت پول را بران شهر قدیمی تحصیل کردند و در دوره بلشویک‌ها نام بیگانه کیروف‌آباد را بر آن نهادند.

نظامی از شعرا و سخنورانی است که در فنون شعر و سخن دارای ابداع و ابتکار و ذوق و سلیقه خاصی است و پس از او بسیاری از گویندگان خواسته‌اند که در «مثنوی داستانی» از مکتب او پیروی کنند و مثنویات زیادی به تقلید از «خمسۀ نظامی» سروده‌اند ولی هیچ‌کدام به پایه نظامی نرسیده‌اند.

شعرای بزرگ زبان شیرین فارسی هر کدام در نوعی از شعر شهرت یافته و مورد قبول سخن‌سنان و بزرگان شعر و ادب شده‌اند چنانکه:

شاعر نامدار طوس حکیم ابوالقاسم فردوسی در شعر رزمی و حماسی و انوری و فرخی و منوچهری در قصیده‌سرایی و مدیحه‌گویی و حکیم ناصر خسرو قبادیانی و حکیم سنائی و شیخ عطار در شعر دینی و اخلاقی و عرفانی و مولانا جلال‌الدین رومی در مثنوی عرفان و تصوف و حکمت و سعدی و حافظ در غزل‌سرایی یکه‌تاز میدان ادب و فصاحت بلاغ بوده‌اند.

همچنین نظامی استاد مسلم و پهلوان بی‌بدیل داستان‌سرایی و شعر بزمی می‌باشد. بزرگان علم و ادب که تاریخ علوم و فرهنگ ایران نام آنان را ذکر کرده است، به دو طبقه تقسیم می‌شوند:

برخی در نتیجه فاصله زیادی که از زمان آنان تا عصر ما وجود دارد و یا به علل جهات دیگر بیشتر آثار فکری و قلمی و کتب و دیوانشان از میان رفته است و جز مطالب پراکنده‌یی در خلال و حواشی تواریخ، درباره زندگانی عادی و علمی آنان چیز دیگری در دست نیست.

نسبت به این گونه دانشمندان و سخنوران هر چه بیشتر در متون و حواشی تواریخ جستجو و تتبع شود شایسته و بجاست، زیرا چون عین کتب و آثار آنان از میان رفته است، دور نیست که از تفحص و بحث زیاد تا اندازه‌یی نمونه افکار و آثار آنان در ضمن تتبع و تحقیق بر ما روشن گردد.

ولی جمعی دیگر که خوشبختانه اکثریت با آنان می‌باشد، کم و بیش از آثار علمی و ادبی و کتب و دیوان اشعارشان برای ما باقیمانده است. دربارهٔ اینگونه سخنوران و دانشمندان عقیده نویسنده این اوراق همواره بر این بوده است که سودمندترین تحقیق و بحث دربارهٔ آنان آنست که کتب و آثار مدونه آنان را که از دستبرد حوادث محفوظ مانده و به دست ما رسیده است مورد مطالعه و بحث قراردهیم و به جای اینکه وقت عزیز خود و خوانندگان را به مطالب کم‌فایده و مستند به گفته دیگران از قبیل اختلاف مورخان و تذکره‌نویسان دربارهٔ نام و کنیه و لقب و سال و ماه و تولد و وفات و مدت زندگانی و نظیر این گونه امور کم‌فایده و بی‌اهمیت که بدبختانه شیوه تحقیق برخی از نویسندگان معاصر است تلف کنیم، عین آثار منظوم و منثور و کتب و رسالات باقیمانده آنان را مورد تحقیق و تتبع قرار دهیم و افکار و عقاید علمی و ادبی و اختصاصات ذوقی و هنری آنان را از خلال آثارشان بیرون آوریم و در دسترس دانش‌پژوهان و علاقمندان به فرهنگ و ادب بگذاریم.

فوائد و مزایای این گونه روش تحقیق و تتبع بسیار است از آن جمله آنکه:

اولاً - آثار یک تن دانشمند و سخنور به خوبی مورد بررسی و کنجکاوی قرار می‌گیرد و اندیشه‌ها و آراء وی در قسمت فلسفه و علوم و اختصاصات ذوقی و هنری او در قسمت ادبیات و فنون روشن می‌شود.

ثانیاً - آنچه از این راه به دست می‌آید دور از اشتباه و تخیل نویسنده است زیرا مستند به گفته خود شاعر و دانشمند مورد بحث است.

در فراهم آوردن مطالب این مجموعه که به پیشنهاد استاد دانشمند جناب بدیع‌الزمان فروزانفر دامت افاضاته به عنوان رساله ختم تحصیل دورهٔ دکتری ادبیات زبان فارسی و به نام: «تحلیل آثار

نظامی از نظر ادبی و شرح احوال و عقاید وی» نوشته شده است. همین روش پیروی شده و تا آنجا که برای نویسنده کم‌بضاعت آن میسور بوده است عین آثار نظامی که به نام «خمس» و «پنج گنج» شهرت یافته مورد بحث و مطالعه قرار گرفته است.<sup>۱</sup>

درباره زندگانی عادی نظامی نیز به منابع و مآخذی که به آنها دسترسی بوده است، خواه آنکه نویسندگان آنها ایرانی بوده‌اند و یا غیرایرانی - مراجعه شده و آنچه از گفتار مورخان و نویسندگان در شرح حال نظامی درست به نظر رسیده انتخاب گردیده است. بنابراین رساله حاضر از نظر مطالب کلی شامل دو بخش است:

«بخش یکم درباره زندگانی نظامی» و «بخش دوم درباره آثار و افکار نظامی»

در بخش دوم که از نظر نویسنده مهم‌تر و سودمندتر از بخش اول است، آثار نظامی که به نام «خمس» شهرت دارد مورد بحث و انتقاد قرار گرفته و آنجا که بضاعت علمی نویسنده رسایی داشته است، به مزایا و اختصاصات لفظی و معنوی اشعار این سخنور نامدار و افکار سودمندی که مثنوی‌های او مشحون بدان‌هاست اشاره شده و استناد در بیشتر مطالب به اشعار خود شاعر بزرگوار است.

نویسنده مدعی نیست که این مجموعه برای شناسایی شاعر بزرگواری مانند نظامی کافی باشد و بدین وسیله ناقص نظامی و آثارش به خوبی شناخته شوند؛ بلکه اذعان دارد که باید چندین کتاب و رساله به وسیله دانشمندان و استادان فن در شرح حال

۱- در رساله‌ای که به نام «احوال و آثار ابوجعفر محمدبن جریر طبری» به قلم ناچیز نویسنده این رساله فراهم شده است نیز همین شیوه به کار رفته و بیشتر به زندگانی علمی و چگونگی ایام تحصیل و شرح مسافرت‌های علمی و بحث و انتقاد درباره کتب و آثار او توجه شده است.

این رساله از طرف دانشگاه تهران به طبع رسیده است.

نظامی به ویژه درباره آثار پرارزش و نفیس او که چون دریایی است پر از گوهر و مروارید و چون بوستانی است شاداب، آراسته به انواع گل‌ها و اقسام ریاحین و هرگز رنگ خزان نبیند به رشته تحریر و تألیف آید و مورد استفاده علاقمندان به شعر و ادب و دانش‌پژوهان و ادب‌دوستان قرار گیرد.

با این وصف نویسنده می‌تواند ادعا کند که تاکنون درباره نظامی از نظر ادبی و فکری نخستین دفعه است که آثارش بدین گونه تحلیل و درباره مزایا و اختصاصات لفظی و معنوی آنها بحث و تحقیق می‌شود<sup>۱</sup> و هر چند این کار دارای نقایص و عیوبی است، ولی راه را برای دیگران باز می‌کند که نقایص را رفع کنند و بحث تتبع کامل و جامعی به استناد آثار خود نظامی درباره وی انجام دهند.

چون هدف و غرض اصلی نویسنده این رساله بحث و تحقیق و انتقاد در آثار و افکار نظامی است؛ از این رو در صدد تصحیح و مقابله نسخ گوناگون و برداشتن عکس چند ورق از نسخ خطی فلان موزه و کتابخانه - چنانکه به مورد و بی‌مورد بین عده‌بی از معاصران معمول شده است نیست. زیاده‌ها را:

اولاً - کاری که در پیش دارد بیشتر از حوصله و توانایی یک تن است و وقت و مجالی برای تصحیح و مقابله باقی نمی‌ماند و حقاً هر یک از مثنوی‌های نظامی باید جداگانه مورد بحث و انتقاد یک نویسنده مطلع که کارش منحصر به همان باشد قرار گیرد، زیرا به یقین در میان آثار هیچ یک از شعرا و نویسندگان و سخنوران ایران

۱- از میان نویسندگان اروپایی نخستین بار ویلهلم باخر V-Bacher آلمانی در سال ۱۸۷۱ میلادی کتابی به نام «زندگانی نظامی و آثارش» نوشت که از روی آثار و اشعار نظامی تحقیق درباره احوال و زندگانی او نمود، ولی چون بیگانه به زبان بوده درباره معنی - بسیاری از اشعار دچار لغزش و اشتباه شده که خاورشناس معروف ریو Rieu به پاره‌ای از آنها اشاره کرده است. نقل از: «نظامی الگنجوی».

آثار منظومی نظیر اشعار نظامی که دارای این همه بدایع افکار و خیال و لطائف معانی و تعبیرات و مطالب متنوع و استعارات و تشبیهات و تخیلات ظریف و دقیق و اوصاف ملیح و لطیف باشد، وجود ندارد.

بنابراین هر یک از آثار او درخور بحث و تحقیق جداگانه است. از طرفی موضوع تصحیح و مقابله آن هم با دستبردها و تصرفات و الحاقاتی که در اشعار نظامی شده و اختلافاتی که در نسخ وجود دارد<sup>۱</sup> کاری مستقل است و باید یک تن خبره و با مایه و با وسیله عهده‌دار این کار شود.

ثانیاً- موضوع تصحیح و مقابله «خمس» از این پیش به وسیله مرحوم وحید دستگردی انجام یافته و هریک از مثنوی‌ها جداگانه در چاپخانه آرمغان چاپ شده است.

اگرچه در این نسخه مصحح با اینکه نسخه‌های قدیمی و نفیسی در اختیار مرحوم وحید بوده و دستیاران فاضلی داشته است نقایص و اشتباهات و دخل و تصرف‌های بیجا و شرح و تفسیرهای دور از سلیقه و ذوق دیده می‌شود، ولی از اغلب نسخ چاپی هندوستان و ایران معتبرتر است و همین نسخه نیز مورد مطالعه و استفاده نویسندگان بوده است. به علاوه تا آنجا که می‌سور بود به نسخ خطی قدیمی از قبیل نسخ خطی کتابخانه مدرسه سپهسالار و نسخ خطی کتابخانه سلطنتی ایران و کتابخانه ملی ملک و نسخ چاپی ایران و هند مراجعه کرده‌ام. معذک اگر در پاره‌یی از اشعار نسخه‌هایی که مورد مطالعه بوده است، اغلاط و تصحیف و تحریفی روی داده است، از مجموع اشعار افکار و عقاید نظامی و اختصاصات ذوقی و ادبی او روشن می‌شود.

---

۱- برای اطلاع از چگونگی تصحیفات و تحریفات گوناگون و الحاق‌های زیادی که در اشعار نظامی شده است رجوع کنید به «گنجینه گنجوی» تألیف مرحوم وحید دستگردی.

در پایان این مقدمه یادآوری این نکته بی‌مناسبت نیست که آغاز اشتغال نویسنده به این کار سال ۱۳۲۸ بود که دورهٔ دکتری ادبیات را به پایان رساندم و از آن تاریخ تاکنون با همهٔ گرفتاری‌های گوناگون که داشته‌ام و با مسافرت‌هایی که به خراسان و فارس کرده‌ام که گاهی طول مدت آن از یک سال افزون بوده است، در تمام این مدت تاکنون که آخر سال ۱۳۳۴ است همواره کم و بیش مشغول مطالعه آثار نظامی و جمع‌آوری مطالب این رساله بوده‌ام و با این وصف اذعان دارم که آنچه فراهم شده است قطره‌یی از دریای افکار و آثار نظامی بیش نیست و شاید همین مختصر نیز خالی از نقص و عیب نباشد.

وجود بی‌نقص و عیب ذات واجب‌الوجود ازلی و ابدی است و دیگر تمام ممکنات از نقایص و عیوب برکنار نیستند. اگر معایب این کار معدود و محدود باشد؛ کمال سرافرازی و مباحثات نویسنده خواهد بود.

و من ذا الذي ترضى سجایاه کلها  
کفی المرء نیلا ان تعد معائبه

همواره از خداوند بزرگ توفیق و راهمائی در خدمات علمی و ادبی را خواهانم. حسبنالله و نعم الوکیل نعم المولی و نعم النصیر  
تهران - دی‌ماه ۱۳۳۴ - بندهٔ ناچیز علی‌اکبر شهابی خراسانی  
در اینجا وظیفهٔ اخلاقی خود می‌دانم از دوست فاضل دانشمند آقای حبیب یغمائی که خود از سخندانان و شعرای نامدار هستند و دو نسخه نفیس خود را: یکی خمسهٔ خطی و دیگری هفت پیکر چاپ اسلامبول و مصحح به تصحیح خاورشناس معروف پرفسور ریپکا، بی‌دریغ در اختیار نویسنده گذاردند. سپاسگزاری کنم.